

TRIÁDOK, KÖZVETÍTŐK, KOALÍCIÓK

Konfliktusok és egysúlyok kettőnél több tagú szociális rendszerekben

Bevezetés

Georg Simmel hangsúlyozta először a szociológiában azt, hogy a párokhoz, illetve a két résztvevős konfliktusokhoz képest a harmadik szereplő („harmadik fél”) megjelenése új szociális minőséget teremt és új problémákat vet fel a kutatás számára (Simmel 1968). Míg két – egyéni vagy kollektív – szereplőnek egy és csakis egy kapcsolata lehet, addig három tag között már három párkapcsolat van. De nemcsak ennyiből áll a különbség. A triádokban már figyelembe kell venni, hogy a tagoknak merőben új szerepei is lehetnek. *A*, *B* és *C* közül *A* például bíró lehet *B* és *C* konfliktusában, vagy szövetkezhet 5-vel *C* ellen. Az előbbi esetben tehát fennmarad a triád, az utóbbiban viszont átalakulhat kétpólusú konfliktushelyzetté. Négy tag esetén még többféle kapcsolat és szerep lehetséges, és még nyomatékosabbak azok a minőségek, melyek a konfliktusokat, a döntéshozatal módját, a csoport szerkezetét, dinamikai jelenségeit, létének egész rendjét megkülönböztetik az izoláltan szemlélt párkonfliktusoktól és párkapcsolatoktól.

Az idevágó tapasztalatok a kiscsoportok (család, barátok, szomszédság stb.) problémáitól a regionális, etnikai és vallási integrációk harcain, osztálykonfliktusokon és pártküzdelmeken át egészen az államok közötti viszonyokig, a világpolitika jelenségeiig terjednek. Érthető tehát, hogy a társadalomtudományok több témakörben és több irányban próbálják kamatoztatni ezeket a felismeréseket (Harsányi 1986).

Tanulmányomban előbb e felismerések elméleti feltevéseivel, nézőpontjával foglalkozom, majd pedig összefoglalom a saját feltevéseimet. Érvelni fogok a következő gondolatok mellett:

— a kettőnél több tagú vagy elemű szociális rendszerek „állapota” a rendszer intézményeinek és a benne generálódó *konfliktusoknak* együttes eredménye;

— a *döntéseméletek* (tágabb értelemben a cselekvés-koordináció célracionális elméletei) nézőpontjából világosan kiténik a konfliktusok generatív jellege, de az intézmények adottságnak látszanak: a szereplők nem határozhatják meg helyzetüket, nem módosíthatják céljaikat;

— az interakciós *cselekvéseméletek* nézőpontjából értelmezhető az intézmények keletkezése a helyzet- és szerepmeghatározások révén, de a konfliktusok csak a helyzet járulékaiknak látszanak: nincs folyamatos erejük, nem mozgósítják az ellentétes érdekeket, nem korlátozzák a választások körét;

– a konfliktust teremtő intézmények és az intézményeket teremtő koordináció szempontjainak egyesítésével új elméletet, nyerhetünk a kettőnél több tagú szociális rendszerek állapotainak és működésének megismeréséhez. Ennek révén *a rendszerállapotok* patológikus határhelyzeteiből következtethetünk az egyensúly jellegére, kialakulásának módjára és hatásaira.

E szempontok módszertani következményeire családszociológiai kutatásaim során kezdtem felfigyelni (Somlai 1986). Természetesen a mikroszociológiai megfigyeléseket és következtetéseket nem lehet közvetlenül alkalmazni makroszociológiai jelenségekre. A családok tekinthetők bizonyos értelemben a társadalmak modelljeinek, de sok függ attól, mit értünk ezen a „bizonyos értelmén”. Mind a konfliktusok, mind pedig az intézmények értelmezése során fontos lehet például az egyéni és a kollektív szereplők közötti különbség. Bár jelen fejtegetéseim elsősorban az informális kapcsolatokra és cselekvés-koordinációra vonatkoznak, érvényüket nem korlátoznom a mikroszociológia szintjére. Egy ilyen rövid terjedelmű tanulmányban azonban nem térhettem ki a különböző értelmezési szintek problémáira.

1. Adott célú konfliktusok és döntések szerkezetei

A koalíció-képződés szabályszerűségeit az ötvenes évek elejétől kutatják kísérleti módszerekkel. A kutatások eredményei igazolták például azt, hogy a versenyhelyzetben levő, illetve a támadó vagy védekező célzatú koalíció tagjai rendszerint háttérbe szorítják az őket elválasztó érdekeket, vitás kérdéseket, s ez szükséges is ahhoz, hogy szövetségük eredményes lehessen (Gamson 1981).

Az alkufolyamatokkal kísérletező kutatók többségét elsősorban *a döntések legitimitása* érdekelte. Kérdésük az volt, hogy milyen kritériumokat használnak és milyen normákra hivatkoznak a koalícióra lépők. Eleinte abból indultak ki a kutatók, hogy a „paritás” normája a legáltalánosabb, vagyis az a szabály, hogy a szövetkezés nyújtotta előnyöknek azon „ráfördítások” arányában kell megoszlanuk, amekkora értéke volt az önállóság feladásának. Később azonban kiderült, hogy ezt más kritériumok keresztezhetik. Th. Caplow valószínűsítette, hogy a szövetségkötés a triád-tagok relatív erején múlik, s az erők megoszlása határozza meg azt is, hogy az egyes tagok milyen kritériumot vagy normát választanak (Caplow 1956).

Vegyünk például egy olyan helyzetet, melyben

— A erősebb B -nél,

— B erősebb C -nél,

— egy $A + B$ -szövetség az előbbieket értelmében erősebb lenne C -nél, de

— egy $B + C$ -szövetség erősebb lenne A -nál.

Példaként gondolhatunk politikai pártok szavazati eredményeire és koalíciós tárgyalásaira a betöltendő posztok elosztásáról. Ilyenkor a „paritás” elve csak az erősebb (a több szavazatot vagy képviselői helyet elért) tag érdekeinek felel meg. Példánkban tehát B ezt a normát képviselné, ha C -vel szövetkezne, s ugyanezt tenné is, akár 5 -vel, akár pedig

C-vel lépne koalícióra a harmadik ellen. A gyengébb tag érdekeinek ezzel szemben sokkal inkább megfelel az „egyenlőség” normája. A kísérletek világosan megmutatták, hogy *B* a mindenkori tárgyalási helyzettől fogja függővé tenni a normaválasztást A-nak az „egyenlőség” alapján kínál szövetséget C-vel szemben, viszont amikor C-vel próbál szövetkezni A-val szemben, akkor a „paritás” normáját képviseli.

A szóban forgó kutatások során abból indultak ki, hogy a szereplők mindig a nyereség maximalizálásának célját követik. Egy matematikai módszer társadalomtudományi alkalmazása során derült fényt arra, hogy ez az előfeltevés hibás. Ez a módszer *a. játékelmélet* volt, amit előbb csak a közgazdaságtanban kezdtek használni, a hatvanas évektől viszont mind szélesebb körben alkalmazták interdiszciplináris kutatásokban is (lásd Hamburger 1979; Rapoport 1966; 1974). Eleinte kizárólag párkonfliktusokkal és egyenként két tagból álló diádok konfliktusaival foglalkoztak. De a bizalom és a kooperációs stratégiával vállalt kockázat jelentősége a konfliktuskutatók figyelmét is a koalíciók, közvetítők és triádok felé fordította. Többen próbálkoztak háromtagú játszmák szisztematikus elemzésével és azzal, hogy szabályszerűségeket találjanak a triádbeli szerepek és funkciók között (Wilkinson 1976).

A konfliktusok szabályszerűségeinek megismerésére e módszerrel olyan játszma-modellekét használnak, melyek közül legismertebb talán a „*fogoly-dilemma*” modellje. A játszmáknak eltérő „lejátszási” módjai lehetnek a résztvevők által alkalmazott stratégiáktól, vagyis attól függően, hogy milyen döntéseket hoznak s milyeneket előlegeznek a másik fél részéről. Az egymástól alapvetően különböző stratégiák nemcsak hipotetikus érvényűek és nemcsak elvi jelentőségűek. Empirikus úton, „természetes” és kísérleti környezetben végzett megfigyelésekkel egyaránt igazolható, hogy a konfliktusok csak meghatározott körülmények között alakulnak a „*nulla összegű*” játszmák szabályainak megfelelően, vagyis úgy, hogy az egyik fél nyeresége szükségképpen egyenlő legyen a másik fél veszteségével. Vannak olyan feltételek, melyek kedveznek a kooperatív stratégiáknak s annak, hogy a konfliktus a „*vegyes motívuma*” játszmák modelljének megfelelően alakuljon, tehát valamilyen optimummal végződjön.

Az elemzések többsége hangsúlyozza a *kockázat és bizalom* jelentőségét a kooperatív stratégiák kifejlődésében. A bizalom itt legtágabban annak feltételezését jelenti, hogy

- a) vannak közös célok (pl. fennmaradás, biztonság stb.)
- b) a másik fél is érdekelt ezeknek az elérésében
- c) képes lesz alárendelni döntéseit ezen érdekeknek és
- d) hasonló feltételezések alapján (mint *a*, *b*, *c*) előlegezi a mi döntésünket.

E feltételezések mind kockázattal járnak. Számos tapasztalat tanúsítja – népirtások, háborúk, faji, vallási és nemzetiségi sorsok, családi tragédiák – azt, hogy a bizalom maga is kockázatos, mert lefegyverző hatású lehet: opponensünk nem tudja vagy/és nem akarja választani a kooperációt, mi pedig hamis reményeink, alaptalan bizalmunk miatt magunkra vethetünk, hiszen sokkal többet veszünk, mintha kezdettől fogva a leszámolásra készültünk volna.

Vajon honnan tudhatnánk, hogy feltételezéseink reálisak? Még ha *a*, *b* és *c* egyébként reális lehetne is, milyen alapon gondoljuk azt, vagyis azt, hogy opponensünk bízik bennünk? *Vajon az ő helyében mi is így tennénk?*

A bizalom megteremtését már G. Simmel is *pártatlan közvetítők* legfontosabb funkciójának tekintette, s ezért állította az ilyen közvetítőkről, hogy „létük a csoport fennmaradását szolgálja” (Simmel 1968: 81). De a „harmadik fél” nem mindig pártatlan, illetve pártatlansága nem mindig szolgálja a másik két fél ügyét. Simmel ezért különböztette meg ettől a típustól a triádok másik két típusát: a *tertius gaudens*t (nevető harmadikat), vagyis az olyan triádot, amelyben a két fél konfliktusát önérdékből használja ki a harmadik, illetve a *divide et impera* elvének alapján működő triádot, melyben e harmadik idézi elő – hatalmának fenntartása vagy növelése érdekében – a másik kettő ellentétét.

A játékelméleti konfliktuskutatás további triád-modelleket talált (Wilkinson 1976). Ezeket elemezve kitűnt például, hogy a koalíciók több modellben stabilak, mint az önállóságukat és pártatlanságukat megőrizni tudó közvetítőszerpek.

A döntések játékelméleti kutatói mindenkor hangsúlyozzák azt, hogy válaszaik csak egy sor megszorítás mellett érvényesek. Ezek közül két általános módszertani feltételt emelek ki: a konfliktus tagjai ismerik

a) céljaikat (a nyereséget, előnyt stb., aminek megszerzéséért vagy eléréséért dönteniük kell) és

b) a döntési alternatívákat, illetve a játszma cselekvési szabályait.

Ezek a feltételek – másfajta megszorítások mellett – kielégítik a célracionális cselekvések lebonyolítási feltételeit, de gyakran nem teljesülnek a való élet konfliktusaiban. Nézzük előbb az első feltételt. Számtalanszor előfordul, hogy házastársak vagy barátok nem tudják pontosan, mire törekedjenek, mit is akarjanak elérni a másiktól. Céljainkat függővé tehetjük a másik fél döntéseitől, vagy megváltoztathatjuk időközben. Indítékaink bonyolult motívumaiban hangsúlyosak lehetnek nem-racionális tényezők, erkölcsi vagy világnézeti értékek. A konfliktusok megismerésében tehát nem elégedhetünk meg a célracionális cselekvések és koordinációk legáltalánosabb modelljével sem (azzal, amelyen belül csak egyik lehetőség a stratégiai cselekvés), hanem figyelembe kell venni másfajta cselekvésmódokat is.

Hasonló következtetésre indít a másik megszorítás átgondolása is. Eszerint vannak világosan követhető döntési alternatívák és egyértelmű eljárási szabályok. Például a „fogolydilemma”-játzsma résztvevői választhatnak az igazmondás és a tagadás között. Nem választhatják viszont azt, hogy vallomásuk „kevert” legyen („igaz is, meg nem is”). El kell fogadniuk azt a feltételt, hogy csakis vallomásaiktól függően hoz majd ítéletet a bíró, s ezt senki (például az ügyvédek) és semmilyen más tényező (például a foglyok múltja, a bíró, rokon- és ellenszenvé stb.) nem befolyásolhatja. Főként pedig azt kell elfogadniuk, hogy nincs mód az alternatívák megváltoztatására a bíróval történő alkudozás révén. Ezt tekintem a döntésemleletek legfontosabb megszorításának, mert ezek arra vonatkoznak, hogy *a szereplők nem vehetnek részt helyzetük és cselekvési szabályaik formálásában.*

A célracionális cselekvések modelljeivel dolgozó kutatónak tehát nemcsak vágyaktól és szokásoktól, értékvezérelt vagy irracionális döntésektől kell elvonatkoztatnia. Mind-

ezekkel *elvonatkoztat a szabályalkotás és intézményesedés folyamataitól is*. Attól tehát, hogy

a) lehetnek olyan szabályok, melyek valamiképp *hozzáférhető* a résztvevők számára (akik formálhatják ezeket, illetve felismerhetik érvényességükben a saját kompetenciájukat, jogaikat és felelősségüket) és

b) a szabályok és intézmények is *változhatnak* a szereplők kapcsolatának és konfliktusainak eredményeként.

Mindebben fontos szerepük lehet a koalícióknak és közvetítőknak. Később visszatérek e feladatokra, előbb azonban meg kell vizsgálni az együttműködések szabályozásának és intézményesedésének néhány idevágó elméleti kérdését.

2. Szabályalkotások és együttműködési intézmények

Az emberi magatartás szociális szabályozásának és a társadalmi élet szabályozottságának témakörén belül két érdeklődési irány vagy elméleti metszet alakult ki: az egyik a normatív erők szociálisan integráló hatásának problémájáé, a másik pedig az a kérdés, hogy együttműködésük folyamán miként határozzák meg intézményeiket a cselekvő szereplők, s miként hatnak vissza rájuk ezek az intézmények.

A magatartásnormák evilági forrásait és szociálisan integratív jelentőségét E. Durkheim állította a szociológiai gondolkozás gyújtópontjába (Durkheim 1978). A „társadalmi tények” szerinte éppen attól társadalmiak, hogy szociálisan kényszerítő erejük van. Ez az erő formálja kívánatossá vagy kötelezővé szükségleteink tárgyát, ez avatja helyessé vagy helytelenné cselekedeteinket, illetve normálissá vagy patológiakussá magatartásunkat. A társadalom tehát uralkodik tagjain gazdasági, vallási, erkölcsi, jogi szabályozó erői révén, s a szociológia feladata e mechanizmus okozati magyarázata. Durkheim ragaszkodott ahhoz az alapelvehez, hogy a társadalmak mindig normatív egységek, tehát az értékekre irányuló „kollektív tudatformák” rendszerei. Éppen ezért hangsúlyozta azt, hogy „mindannak, ami kötelező, csak az egyénen kívül lehet a forrása” (Durkheim 1978:122-123).

A hatvanas évek óta azonban egyre több normatív jelenségről derült ki, hogy keletkezésük és hatásuk nem magyarázható kielégítően a durkheimi nézőpontból. Bírálát érte a szociológia „túlszocializált” emberképét (Wrong 1961), melyben nincs helye az egyéniség és a non-konformizmus problémáinak; a normaszabályozás és szankcionálás finomabb elemzésére alkották meg a „szerepsor” („role-set”) elméletét (Merton 1980:472-762), de ennek alkalmazása során kiderült, hogy a szerepkonfliktusok megoldásához nemcsak kollektív mintákra, vonatkozási személyekre és csoportokra, illetve hozzájuk történő alkalmazkodásra van szükség, hanem kezdeményezésre és minta-teremtésre is; több szociológiai irányzat, főként pedig az interakcionizmus nem fogadja el azt a gondolatot, hogy „az egyénen kívül” található minden normatív erő forrása .

G. H. Mead és követőinek *interakcionista elmélete* alapján az egyének nemcsak tanulnak és megfelelnek az elvárásoknak, hanem maguk teremtik a szabályokat, s nem máson, hanem rajtuk (például hitelességükön) és együttműködésükön múlik integrációjuk norma-

tív rendjének jellege. Így a szociológiai cselekvésemélet súlypontja eltolódott a szocializáció, a szerep és identitás, a csoportviszonyok, illetve a kommunikáció problémái felé. Ezzel párhuzamosan a fenomenológia egy olyan szociológiai elméletet készített elő, mely *az intézmények interszubjektív alapjai* és keletkezése iránt érdeklődik (v. ö. Hernádi 1984).

Új megvilágításba kerültek a szabályalkotás funkcióinak problémái is. Ez elsősorban azoknak a gondolkodóknak köszönhető, akik – Wittgenstein nyelvfilozófiájának nyomdokain haladva – egy új jelentésemélet, az intencionális szemantika és a „beszéd-aktusok” elméletének kidolgozásán munkálkodtak. Ennek keretében fel kellett tárni a kommunikáció funkcióit, és ezért vált fontossá az a kérdés, hogy milyen cselekvési szabályok révén folyik a nyelvhasználat. J. R. Searle e szabályok két alapvető fajtáját különböztette meg (Searle 1969). A *konstitutív* szabályoknak („X itt azt jelenti, hogy Y”) azáltal van meghatározó érvényük, hogy egy cselekvésrendszer egészéről vagy annak valamely eleméről mondják meg, hogy micsoda. A *regulatív* szabályok (ha *p*, akkor *q*) viszont cselekvési előírásokat adnak – parancsok, kérések, ígéretes stb. formájában –, tehát a magatartást irányítják. E két szabályfajta nemcsak logikai szerkezete szerint különbözik, hanem a szociális tájékozódásban, cselekvésben és együttműködésben betöltött funkciójuk is egészen más. Például a szülő, amikor köszönésre tanítja gyermekét, egyrészt valamilyen „regulát” használ („az idősebbeknek köszönj előre!”), másrészt tettekkel (szándékolt, illetve többnyire szándékoltan mintákkal) helyzeteket és státuszokat határoz meg. Az ilyen tettekhez állítások rendelhetők (például a gyerek kérdéseire – „Honnan tudható, hogy ki az idősebb?”), „Mi számít találkozásnak?” stb. – adott válaszokként). A konstitutív szabályokhoz tehát létszerű, az igazságra és hamisságra vonatkozó igazságfeltételek tartoznak, míg a regulatív szabályok érvényessége normatív jellegű.

E megkülönböztetéssel kimutatható például, hogy Durkheim elmélete nem vet számot a konstitutív szabályok funkcióival. Hiszen a jog, erkölcs vagy vallás nemcsak azt mondja meg, hogy egy-egy adott helyzetben mit kell tennünk, hanem magukat e helyzeteket, a lehetőségek körét is szabályozza. Durkheim elvonatkoztatott ettől és a szabály teremtés szociális folyamataitól is. Ezáltal azonban egyoldalú képet nyújtott a konfliktusok forrásairól.

A konfliktusok nemcsak folyamánnyai a már megteremtett és objektivált intézményeknek, hanem kreatív eljárások maguk is. Az érdekeiket egymással szemben kifejleszteni tudó egyének, csoportok nemcsak rombolhatnak, nemcsak megzavarhatják vagy felbomlaszthatják az addigi egységet, hanem ellentéteikben jeleníthetik meg egymást, így fejzhetik ki önmagukat és ezáltal segíthetik elő a változást, új intézmények teremtését.

A szabályalkotási folyamatok, illetve a helyzetmeghatározások és előfeltevéseik kutatásával foglalkozik az *etnometodológia*. A Cicourel „bázisszabályok”-nak nevezi azokat a sztenderdeket, melyek az együttműködések dimenzióit és fő irányait határozzák meg (Cicourel 1972). Azért „bázisos” "zek, mert rájuk épülnek a normatív előírások. A normákat többé-kevésbé pontosan megfogalmazhatjuk és érvelni tudunk mellettük vagy ellenük. Ezzel szemben a bázisszabályok „implicit” jellegűek. Így, utalásokkal, szó-

teket és státuszokat, rekonstruálunk együttműködési irányokat, jelölünk ki cselekvési célokat.

A bázisszabályok tehát evidensek, „magától értetődőségekbe” sűrítik a helyzetek normatív koordinátáit, az együttműködések irányait s ezáltal teszik lehetővé a köznapi interakciók rutinját. Emiatt többnyire „háttértudássá” válnak, s nehezen lehet megadni pontos definíciójukat. Megállapodhat például gyerekével egy szülő a következő normatív szabályban: „hazudni tilos”. Miután elmagyarázta ennek értelmét (miért nem szabad hazudni; mi lenne, ha mindenki hazudna stb.), elvárhatja és számon kérheti a szabály betartását és szankcionálhatja megsértését anélkül, hogy pontosan definiálták volna a hazugság és igazmondás előfordulásának feltételeit. Hiszen nem lehet egy cselekvési algoritmus követelményeinek megfelelő bázisszabályt alkotni, mely egyértelműen eligazítana például abban, hogy „mi számít” hazugságnak és mi számít tapintatnak, ületve „kivel szemben” és „mikor” vagyunk tapintatosak vagy hazudunk. Ezt nem kell meghatározni, de tudni kell. (Olyan esetekben villan fel az evidenciák jelentése, amikor mégis meg kell határozni őket egy kívülálló vagy egy gyerek számára, egy komédiában vagy egy sci-fiben).

Merőben más az együttműködés a kényszerintegrációkban, melyekhez nem önként csatlakoznak a résztvevők. Ezekben csakis a normatív előírások betartásáért felelősek az egyének, nem pedig az intézmény alapjaiért–amit nélkülük határoztak meg s amihez nem kérték egyetértésüket. A „totális intézmények” (Goffman 1961) kikényszerítik a személyes identitás megkettőzését, az „én” hasadását a magatartás norma-konform látszataira és az intézmény értelmét vagy lényegét tagadó meggyőződésekre. Itt nem lehetséges a „kilépés”, ezért mások a bizalom és kockázat összefüggései, illetve az együttműködési szabályok és konfliktusok.

A hagyományos világképek szociálintegratív ereje jelentékeny mértékben meggyengült a társadalmi és kulturális modernizáció során. Az intézményes konfliktusok és a szociális rendszerek normál- és patológiás állapotai mind összefüggnek ezzel. Az intézményekben munkáló érdekek összecsaphatnak nyílt módon, többé-kevésbé rugalmas szabályok szerint, s megoldásuk tapasztalata növelheti a résztvevők bizalmát, megalapozhatja jövőbeli konfliktusaik formálását is. De nem minden konfliktus válik s válhat nyílttá. Sokféle okból (ilyen a konstitutív szabályozás implicit jellege is) elkerülhetetlen a látens feszültségek jelenléte szociális rendszerekben. Keletkezésükben és megoldásukban van döntő szerepe a koalícióknak és közvetítőknek.

3. Határesetek és egyensúlyi követelmények

A koalícióknak és közvetítőknek többféle típusát különböztethetjük meg. A felosztás alapjai az eddig vázolt megfontolásokból adódnak. Arra vonatkoznak, hogy

– *mennyire tartós vagy átmeneti jelenségről van szó:* vajon egy intézmény alapjaihoz tartoznak (állandó státuszokkal, ugyanazon konfliktus szerkezeteként), vagy pedig csakis a mindenkori interakciós helyzethez tartoznak (a szerepek cserélhetőek és cserélendőek az aktuális együttműködés vagy konfliktus szerint);

– a résztvevők mennyire önállóak, illetve mennyire aktívak a szövetkezésben és a közvetítésben: vajon autonóm módon járulnak-e hozzá a helyzetek és kapcsolatok meghatározásához, s ha igen, hagynak-e hasonló szerepet másoknak, vagy pedig inkább csak passzív eszközként használják fel őket, illetve használnak ők másokat.

E szempontok azt fejezik ki hogy szükséges az *önállóság és az integráció közötti egyensúly*. Enélkül csak a szociális patológiákat jellemző határesetek (egyfelől a magán s, a szükséges kötődések hiányának helyzete, a feleslegesség tudata, másfelől a választási szabadság hiánya, a kényszerintegrációk és „totális intézmények” állapota) teremődnek újjá. Ugyanakkor az egyensúly csakis a szereplők folyamatos konfliktusának műve lehet.

A koalíciók és közvetítések típusait értelmezhetjük az egyensúlyozás megeremtésének szempontjai szerint. Ezzel nem kell választanunk az adott célokat követő és adott szabályokat elfogadó szereplők döntéseméleti nézőpontjának, illetve a konfliktust járulékként kezelő cselekvésemélet nézőpontjának megszorításai között. Másfajta megszorításokra persze szükség lesz. Értelmezésünkben a szociális rendszerek állapota, működése és változása mindvégig a résztvevők együttműködésének és konfliktusainak terméke. Ezáltal el kell vonatkoztatnunk mindattól, amit „nem lehet a szereplők számlájára írni”: olyan természeti, történeti és egyéb adottságoktól, körülményektől, melyek kívül esnek elvi lehetőségeik körén.

(A szabályalkotás egyensúlyi szemlélete alkalmas lehet makroszociológiai elemzésekre is. Például politikai rendszerek összehasonlítására vagy társadalmi mozgalmak keletkezésének és irányainak értelmezésére. Ehhez azonban további előmunkálatokra lenne szükség. Elsősorban új fogalmak kidolgozására, főként a társadalmi alrendszerek intézményeinek szervezetére és működésére vonatkozó fogalmakéra. Ehhez viszont látnunk kellene e fogalmak kívánatos körét és alkalmazásuk problémáit. Csak példaként említem a konstitutív szabályozásban az írott, legitim *jogrendszerek* szerepét, hogy érzékeltessem, milyen nehézsgű feladatokkal járna a cselekvéseméleti fogalmak átalakítása makroszociológiai elemzésekre.)

3.1. A koalíciók normális és patológikus típusai

A családi kapcsolatok elemzésekor kitűnt néhány szabályszerűség. Először is a spontán és epizodikus szövetkezések rendszeressége. Ugyancsak gyakori a tartós szövetkezés, s ennek is többféle típusa lehet. Jellegzetes például a szülők „nevelési szövetsége”, vagy a felnőtt testvérek koalíciója egy idős szülő vagy rokon érdekében. Vannak szövetségek a gyerekek között, továbbá a nagyszülők és unokák között. Sok helyütt fordul elő a házasságbomlás során, hogy az egyik szülő rákényszeríti gyerekére a szövetséget a másikkal szemben. Az idősebbek körében is sokféle koalíciós változat figyelhető meg a testvérekkel, a vejevel és menyekkel, illetve más rokonokkal való kapcsolattartásban. E jelenségekben a következő, általánosabb összefüggések fejeződnek ki:

a) A szövetségek hiánya az egyensúly hiányáról tanúskodik. A kötődések együttműködésekre készítetik a résztvevőket. A mindennapi élet során, egy-egy aktuális háztartási

feladat megoldása, egy nevelési kérdés eldöntése, a hétvége eltöltése vagy egy ünnepi meglepetés kapcsán állandóan felmerülhet a közösség, az együttes elhatározás, cselekvés vagy élmény szükséglete. Feladatok, vélemények megosztására és közösségére tehát nemcsak célszerűségi okokból van szükség, hanem szocializációs szempontból is. Ezt kívánja meg a személyiség fejlődése, és csakis ezen alapulhat a személyi autonómia.

Ilyen szövetségek gyakran, spontán módon kötődhetnek, átalakulhatnak, mozgékonyan s szinte észrevétlenül cserélődhetnek. Amikor ez hiányzik, akkor a tagok nem számíthatnak a többiekre, nem érezhetik azt, hogy fontosak egymás számára. „Bizalmi válságuk” mélységét jelzi, ha már nem tudják – s az idő múlásával már nem is akarják – visszafordítani ezt a folyamatot. Elsősorban ezért, önnön fontosságuk tapasztalásáért és a bizalomteli kötődésért keresnek szorosabb kapcsolatot a családon kívül. Ilyenkor családjuk (a tagok szükségleteihez képest) nem eléggé integrált. (Ilyenek a bomló családok és szociális rendszerek).

b) A koalícióképzés állandó akadályozása gátolja az egyensúlyt. Ez szinte ellenképe az előbbi típusnak. Itt nagyon is akarnának egymással szövetkezni a tagok, de ezt a családfő vagy más, elismert vezető nem engedi. A spontaneitásban ellentétek forrását gyanítja, veszélyt lát s a kívánatos egységre (békességre, rendre stb.) hivatkozva mindig megakadályozza a „klikkesedést”. Az egység jelentését, célját és fenntartási módját persze ő maga határozza meg, s ez ellen valóban csak lázadni lehet. Ezért aztán tényleg veszélyessé válnak a szövetségek ebben a szerkezetben.

Az ilyen családban a tagok nem tudják spontán kötődéseik révén formálni szociális rendszerük szabályait, nem győződhetnek meg arról, hogy saját preferenciáik és érdekeik mennyire alkalmasak közös célok képzésére; látszólag (s főként „kifelé”: a szomszédság, a környezet számára demonstratív módon) teljes az egység, de ez nem a „sokféleség egysége”; a tagok konfliktusai is izolálódnak, s nem lehet manifesztnálni – sőt, talán tudni sem – azt, hogy bennük mi az, ami „egyéni” sajátosság és mi a közös. (Ez jellemző az autokratikus családokra és szociális rendszerekre.)

A túlságosan szoros és állandósuló koalíciók ugyancsak gátolják az egyensúlyt. Ezeknek két fajtája különböztethető meg: a *stratégiai* szövetségek (a harmadik fél vagy további résztvevők ellen kötött támadó-védekező koalíciók) és a *kooperatív* szövetségek (a harmadik fél vagy továbbiak érdekében létrejött koalíciók). A jellegbeli különbség döntő lehet egy-egy helyzetben, egy konkrét ügy kapcsán, hiszen nem mindegy, hogy ellenünk vagy értünk szövetkeztek. Hosszabb távon azonban kitérünk, hogy milyen fontos a koalíció „szorossága”, vagyis az, mennyire rendelik alá önállóságukat, saját érdekeiket és értékeiket a szövetkezők a „közös ügynek”.

Természetesen egy „kooperatív” szövetség „stratégiaivá” válhat a konfliktusok folyamán, s az ellenkező irányú változás is megtörténhet (bár – a játékelméleti elemzések szerint – sokkal kisebb valószínűséggel). Mindenesetre az ilyen átalakulások tanulságosan bizonyítják, hogy a konfliktusok és szövetségek jellege a résztvevőkön múlik, tehát ők felelnek érte. Ezért nincsenek elvileg visszafordíthatatlan integrációs állapotok. De ugyan ezért nem lehet archiválni a bizalmat és nem lehet más módon, mint önnön aktivitással fenntartani a bizalmon alapuló egyensúlyt.

A „stratégiai”, tehát támadó-védekező jellegű szövetségek rendszerint kiélezett konfliktusokban válnak igazán szorosossá. Ilyenre találni bőségesen példát válófélben levő vagy már elvált szülők körében, de más helyzetekben is. E koalíciók azonban megváltozhatnak az idők folyamán. Évek múltán, a koalícióra kényszerített gyerek felnövekedése során a kapcsolat eltolódhat az előbb jelzett két irány (a bomlás vagy az autokratikus rendszer) valamelyike felé. Megszűnhet az együttműködés, mert a gyerek egy idő múlva egyik szülővel sem hajlandó szorosabb szövetségre; a második típus felé tolódik el a szövetség akkor, ha a későbbiek folyamán, a családszerkezet átalakulását követően az eredeti cél elvész, viszont a kapcsolati minták állandósulnak.

A „kooperatív” jellegű szövetségek eredetileg egy (vagy több) harmadik fél érdekében kötődnek. Legjellegzetesebb példájuk az ifjú, kisgyerekes szülőké. Sokfajta neveléslelektani és erkölcsi érv szól amellett, hogy egységesítsék nevelési normáikat és módszereiket, szorítsák háttérbe konfliktusaikat kisgyerekekük vagy gyerekeik előtt. Erre bizonyos fokig szükség is van. A gyerekkori szocializációban valóban nagyon fontosak a megbízható szabályok, egységes normák, szilárd tájékozási és viszonyítási pontok. De az eddigiekből remélhetőleg az is kiderül, hogy a szabályokat mindig a résztvevők határozzák meg, s ebbéli aktivitásuk nem ér véget a gyerekek megszületése után sem. Emiatt a „teljes” egység, a „konfliktusmentes” normarendszer óhajának vagy inkább kényszerének ára feltétlenül a „néma”, megoldatlan konfliktusok halmozódása lesz, – a velük járó mentális és szociális patológiákkal.

Mindez meghatározza a gyerekek lehetőségeit is. A szülői koalíció hiánya állandóan kijátszásokat, rosszabb esetben zsarolásokat eredményez. Egy zárt szülői koalíció viszont nem teszi lehetővé a konfliktust, tehát az autonómia kifejlődését sem. Ilyenkor ugyanis a gyerekek, akikért a szövetség kötött, nem tájékozódhatnak szabadon, nem tapasztalhatják meg azt, hogy vannak eltérő preferenciák s ezek között lehet és kell egyensúlyozni. Vagyis a gyerekek nem kapják meg az önállóság jogait és felelősségét. Továbbá, ha tartóssá válik az ilyen zárt koalíció (s most csakis ezekkel foglalkozunk, nem pedig az epizodikus érvényű, mindenütt előforduló és nélkülözhetetlen szövetségekkel), akkor rendszerint aszimmetrikus lesz, vagyis az egyik fél értékrendje fog dominálni, ő dönt az alapvető kérdésekben stb. Így viszont a másik szülő is jogok és felelősség híján marad. (Ilyen a *pater-nalizmus* jól ismert szerkezete). Ennek további következménye az, hogy a gyerek nem váltogathatja szövetségeit a szülők között, s nem is közvetíthet közöttük.

3.2. Közvetítők normális és patológikus típusai

Hasonlóképpen lehet megközelíteni a közvetítések problémáit (v. ö. Somlai 1986:223-240). Kettőnél több tagú szociális rendszerekben állandóan felmerül a közvetítés szükségessége a cselekvés-koordinációk és konfliktusok folyamán. Célokot kell támogatni, érdekeket kiegyenlíteni, vitás kérdéseket eldönteni, két tag között megszakadt vagy eltorzult kommunikációt pótolni, helyreállítani stb. A közvetítés nélkülözhetetlen módja lehet a konfliktusok megoldásának. De a tartós, állandósult közvetítő szerepek nemcsak ezt eredményez-

hetik. Hozzájárulhatnak ahhoz is, hogy elhúzódjának ellentétek, sőt, kiválthatnak maguk is konfliktusokat. Ahogyan a koalíciók nem mindig és nem feltétlenül gyengítik a szociális rendszerek integrációját, úgy a közvetítők sem mindig erősítik.

A különböző szerepek közül itt csupán egyet említek, a tagok konfliktusában ítélező harmadik fél, a „bíró” esetét. Ennek is vannak határhelyzetei. Egyik oldalon olyan családokat találni, melyekben nincs bíró (például azért, mert senki sem lehetett annyira önálló, hogy bírónak elfogadnák, vagy pedig már annyira felbomlottak a családon belüli kötelékek, hogy nem is akarnak kezdeményezni független ítéletet mások konfliktusaiban). A másik oldalon található családokban viszont van egy állandó bíró, aki egyrészt kisajátította magának az ítélezés szerepét (ezért nem fordulhat elő, hogy az ő konfliktusaiban más ítélkezzen), másrészt – s ez a konstitutív aktus talán még fontosabb – maga állapítja meg azt is, hogy milyen esetekben kell ítélezni. Itt világosan látható, hogy a normatív szabályok mennyire függenek a helyzetmeghatározásoktól. Mindez fontos részévé válik a szociális tanulásnak, hiszen a „bíró” által teremtett bázisszabályokat természetesként fogadhatják el a többiek – főként a gyerekek –, s aztán maguk is ezeknek megfelelően értelmezhetik helyzeteiket.

A határhelyzetek ezúttal is jelzik az egyensúly feltételeit és eredményét: ítélezni kell, de kommunikáció tárgya lehet az, hogy milyen helyzetben és miről kell ítélezni; az ítélező szerep nem kisajátítható, hanem felcserélhető, mert senkinek sem lehet monopóliuma az igazság meghatározására.

Jegyzetek

¹ Az itt következő vázlatos összefoglaláshoz lásd Komorita-Meek 1978.

² Itt és a továbbiakban Habermas (1981) cselekvéseméleti terminológiáját és a kommunikatív cselekvésről kialakított koncepcióját követem.

³ Lásd ehhez pl. Joas 1989; Geulen 1989

⁴ Ez a törekvés jól megismerhető egy kiváló magyar nyelvű válogatásból: Pléh-Terestyéni 1979.

⁵ A házassági konfliktus kapcsán ezt világosan kimutatja Cseh-Szombathy (1985).

Hivatkozások

Caplow, Th. 1956. „A Theory of Coalitions in the Triad”, *American Sociological Review*, Vol. 21, 489-493.

Cicourel, A. V. 1972. Basic and Normative Rules in the Negotiation of Status and Role. In: D. Sudnow (ed.) *Studies in Social Interaction*. New York, Glencoe

Cseh-Szombathy László 1985. *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Budapest: Gondolat

- Durkheim, Emile 1978. *-4 társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó
- Gamson, W. 1981. A szövetségalakítás elméletének kísérleti vizsgálata. In: *A kísérleti társadalomlélektan főárama*. Csepeli Gy. (szerk.) Gondolat, 415-433.
- Geulen, Dieter 1989. *Das vergesellschaftete Subjekt*. Frankfurt am M: Suhrkamp
- Goffman, Erving 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mentál Patients and Other Inmates*. New York, Doubleday
- Habermas, J. 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Hamburger, H. 1979. *Games as Models of Social Phenomena*. San Francisco: W J. Freeman
- Harsányi, John C. 1986. Advances in Understanding Rational Behavior. In: J. Elster (ed.) *Rational Choice*. New York: Univ. Press, 82-107.
- Hernádi Miklós 1984. (szerk.) *fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat
- Joas, Hans 1989. *Praktische Intersubjektivität*. Frankfurt am M.: Suhrkamp
- Komorita, S.S.-D. D. Meek 1978. „Generality and Validity of Some Theories of Coalition Formation”, *Journal of Personal and Social Psychology*, (Vol. 36) 4,392-404.
- Merton, Róbert K. 1980. *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat
- Pléh Csaba-Terestyéni Tamás 1979. (vál.) *Beszédaktus –kommunikáció –interakció*. Budapest: Tömeg- kommunikációs Kutatóközpont
- Rapoport, A. 1966. *Two-Person Game Theory*. Ann Arbor: Univ. of Michigan Press
1974. *Conflict in Man-made Environment*. Harmondsworth: Penguin
- Searle, J. R. 1969. *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: University Press
- Simmel, Georg 1968. Die quantitative Bestimmtheit der Gruppe. In: *Soziologie*. 5. Aufl., Berlin, 32-100.
- Somlai Péter 1986. *Konfliktus és megértés*. Budapest: Gondolat
- Wilkinson, D. 1976. *Cohesion and Conflict*. London: Frances Printer
- Wrong, D. H. 1961. „The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology”, *American Sociological Review*, 26,183-193.